

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ПРОФІЛЬ ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ВІДХИЛЕННЯМИ В МЕЖАХ ОСУДНОСТІ ТА ОБМЕЖЕНОЇ ОСУДНОСТІ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Руслан КУБРАК,

перший заступник начальника
Дніпровського центру професійної підготовки персоналу
Державної кримінально-виконавчої служби України

SUMMARY

This article explores the socio-demographic component of the criminal-executive characteristics of prisoners sentenced to prison for a specified period for women and men with the mental deviations who serves his sentences in the penal institutions. There is a differential definition of the criminal-executive characteristics of the convicts. It is considered the issues of the importance of studying and using the socio-demographic qualities of the convicted persons with the mental deviations within the limits of sanity and limited sanity during in the execution of criminal punishments.

Key words: mental deviations, penal institutions, crime, determinants, socially useful links, imprisonment for a certain period, criminal executive, social and demographic characteristics of the convicted person.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається соціально-демографічна складова кримінально-виконавчої характеристики засуджених до позбавлення волі на певний строк жінок та чоловіків із психічними відхиленнями, які відбувають покарання в установах виконання покарань. Надається диференційне визначення кримінально-виконавчої характеристики засуджених. Розглядаються питання важливості вивчення та використання соціально-демографічних якостей засуджених із психічними відхиленнями в межах осудності та обмеженої осудності під час виконання кримінальних покарань.

Ключові слова: психічні відхилення, установи виконання покарань, злочин, детермінанти, суспільно-корисні зв'язки, позбавлення волі на певний строк, кримінально-виконавча, соціально-демографічна характеристика засудженої особи.

Постановка проблеми. Відповідно до статистичних даних Міністерства юстиції України в період з 2004 р. по 2017 р. засуджені з психічними відхиленнями в межах осудності та обмеженої осудності серед загальної кількості осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк, становили в 2004 р. 10,6%, в 2009 р. – 12,7%, в 2017 р. – 7%. У середньому кожна десята особа, яка утримується в установах виконання покарань (далі – УВП), має порушення психіки. Категорія осіб, засуджених до такого виду кримінального покарання, як позбавлення волі на певний строк, доволі численна (відповідно до даних судової статистики кожного року в період з 2004 р. по 2017 р. судами призначається покарання у виді позбавлення волі на певний строк від 20,4% до 26,5% від загальної кількості засуджених осіб, тобто кожній четвертій, в окремі роки п'ятій особі – Р.К.). Так, відбували встановлене судом покарання у 2004 р. – 192 тис. осіб, у 2011 р. – 153,5 тис. осіб, у 2017 р. – 70 тис. осіб. Зважаючи на наведені статистичні дані про позбавлення волі на певний строк, можна спостерігати певну позитивну динаміку щодо зменшення кількості засуджених в УВП, але при цьому необхідно зазначити, що уже тривалий час в Україні залишається одним із поширених видів кримінальних покарань, які застосовуються до осіб, які вчинили злочини, незважаючи на гуманізацію та реформування чинного кримінального та кримінально-виконавчого законодавства. Водночас цей вид покарання відрізняється значним репресивним впливом, ізоляцією та іншими негативними наслідками для осіб, щодо яких він застосовується.

Аналіз нормативної бази кримінального та кримінально-виконавчого законодавства демонструє комплекс прогалин та протиріч, які унеможливають досягнення мети кримінального покарання, а отже, сприяють розвитку у за-

суджених із межевими порушеннями психіки негативних якостей у період відбування ними кримінального покарання, що може сприяти вчиненню ними повторних злочинів після звільнення з УВП.

Актуальність теми. Проблема впливу психічних відхилень на характер злочинної поведінки, реакцію засудженої особи на профілактичні заходи виправно-виховного характеру під час відбування кримінального покарання постійно привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Стан дослідження вказаних питань відображений у роботах Ю.М. Антоняна, Ю.В. Бауліна, І.І. Брики, В.М. Бурлакова, Б.В. Волженкіна, М.Д. Гомонова, Я.І. Гілінського, А.І. Долгової, А.П. Дьяченко, О.В. Зайцева, А.Ф. Зелінського, М.Г. Іванова, К.Є. Ігошева, І.І. Карпеця, В.М. Кудрявцева, В.М. Кудца, В.В. Леня, В.В. Лунсева, Д.Р. Лунца, Н.С. Лейкіной, Д.І. Майера, Р.І. Міхєєва, А.А. Музики, Г.В. Назаренка, І.С. Ноя, С.С. Овчинського, В.В. Орехова, В.П. Петкова, Т.М. Приходька, Б.А. Протченка, А.Р. Ратінова, Д.В. Рівмана, А.Б. Сахарова, В.Д. Філімонова, Д.А. Шестакова та інших.

Вивчення якостей засудженої особи допомагає вирішити цілий ряд практично важливих питань функціонування установ виконання покарань. Тільки опираючись на результати поглибленого об'єктивного вивчення особи злочинця існує можливість визначення необхідного об'єму застосування кримінально-виконавчих репресій під час відбування покарання, вибору методів соціально-виховного впливу та дисциплінарної практики, визначення ступеня виправлення засудженої особи та досягнення цілей покарання взагалі.

Метою статті є розгляд окремих елементів кримінально-виконавчої характеристики засуджених із психічними відхиленнями до позбавлення волі на певний строк.

Виклад основного матеріалу. У питаннях визначення поняття та структурних складових кримінально-виконавчої характеристики засуджених і досі серед науковців та практиків не існує єдиних поглядів.

На наш погляд, дефініційно визначити поняття кримінально-виконавчої характеристики засуджених із психічними відхиленнями можна так: *кримінально-виконавчу характеристику засуджених ми розуміємо як сукупність взаємопов'язаних ознак, що визначають якості засудженої особи в процесі відбування ним (виконання щодо неї установою виконання покарань) встановленого судом покарання, і на підставі яких визначається вид, об'єм, тривалість, інтенсивність застосування дисциплінарних, лікувально-профілактичних, соціально-виховних, корегуючих поведінку засобів та режимних заходів направлених на забезпечення особистої безпеки засудженої та інших осіб (курсив наш – Р.К.).*

Ми вважаємо, що така структура понятійного визначення кримінально-виконавчої характеристики засудженої особи з психічними відхиленнями найбільш повно та об'єктивно відображає ознаки, які можуть використовуватися в практиці виконання покарань задля забезпечення принципу, передбаченого ст. 5 кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), індивідуалізації та диференціації покарання, застосування адекватних особі, на яку здійснюється виховний вплив, методик впливу, застосування основних засобів виправлення та ресоціалізації.

Для розробки та апробації ефективних методик і технік впливу на особу засудженого як на об'єкт виправлення, виявлення окремих негативних індивідуальних рис криміногенного характеру, виявлення рівня психолого-педагогічної її занедбаності, суспільної небезпечності, прогнозування загальної поведінки особи в межах установи, реакції на заходи соціально-виховного впливу, майбутні результати, ступеня виправлення необхідною умовою є врахування результатів соціально-демографічного, соціально-психологічного, кримінально-правового, кримінологічного комплексного вивчення.

У статті ми розглянемо лише окремі елементи кримінально-виконавчої характеристики засуджених, які мають порушення психіки. Центральне місце в пенітенціарному процесі повинно займати вивчення індивідуальних якостей особистості особи, які тримаються в УВП для забезпечення передбаченого КВК принципу індивідуалізації покарання.

Соціально-демографічні якості засудженої особи нами розглядаються як важливі складові її кримінально-виконавчої характеристики, а тому вони є предметом ретельного вивчення науковцями та практиками виправних установ задля вироблення та апробації ефективних форм та методів протидії девіантної поведінки засудженої особи. Таке твердження обумовлюється необхідністю ретельного вивчення засудженої особи не тільки в період перебування її в межах УВП, а й урахування тих детермінантів, що спонукали до вчинення протиправних дій.

Процес ресоціалізації засудженого необхідно розпочинати з усунення тих умов та обставин, що призвели до обрання індивідом злочинного виду поведінки за наявності альтернативного правомірного типу формування взаємовідносин з іншими членами суспільства. Ефективність виконання кримінального покарання та досягнення його мети прямо пропорційно залежить від обсягу всебічного вивчення особи, щодо якої воно застосовується. Ст. 5 КВК України передбачено основні принципи кримінально-виконавчого законодавства – індивідуалізація та диференціація покарання, забезпечення яких є неможливим без урахування соціально-демографічних характеристик засудженої особи під час організації виконання покарання. Метою індивідуалізації виконання покарання є забезпечен-

ня персоналом пенітенціарної установи такого впливу на делінквенту, який би повністю відповідав його особистості, оскільки кінцевою метою вивчення засудженої особи в місцях позбавлення волі є її виправлення.

Проблема особистості засудженого є однією з найбільш складних в кримінально-виконавчій науці та кримінології. Як предмет вивчення науковців та практиків, він викликає підвищений інтерес для напрацювання виховно-попереджувальних заходів, особливо індивідуального характеру, оскільки, не володіючи інформацією в кожному конкретному випадку про індивідуальність особистості засудженого, важко підібрати інструментарій для його виправлення та перевиховання.

У науковій літературі неодноразово вказувалося на вплив віку особи на її розвиток, уподобання, коло інтересів, життєвий досвід, погляди, цілі, сформованість психологічних установок, визначення спектра видів професійної діяльності та соціальних ролей. Із багатьох факторів, які впливають на вчинення правопорушень, вік особи є одним із найбільш важливих. Незаперечним є той факт, що без урахування вікових особливостей неможливо об'єктивно оцінити мотиви окремих учинків та поведінку засудженої особи під час відбування покарання.

Біологічний вік людини враховується під час вирішення цілого ряду питань кримінально-правового та кримінально-виконавчого характеру, а саме:

1) встановлення можливості притягнення особи до кримінальної відповідальності (визначено ст. 22 Кримінального кодексу (далі – КК України)) у віці 16 років та за вчинення окремих видів злочинів з 14 років;

2) визнання форми вини (врахування вікових особливостей психологічного розвитку особи під час встановлення можливості особою усвідомлювати суспільно-небезпечний характер учиненого діяння та передбачення його шкідливих наслідків – Р.К.);

3) призначення виду, строку, основного та додаткового кримінального покарання (КК України передбачено ряд обмежень щодо застосування до неповнолітніх та осіб пенсійного віку покарань, пов'язаних з ізоляцією: арешт (ст. 60 КК України), обмеження волі (ст. 61 КК України), довічне позбавлення волі (ст. 61 КК України) тощо – Р.К.);

4) визначення виду установи виконання покарань для відбування кримінального покарання (ст. 19 КВК України передбачено для відбування кримінального покарання у виді позбавлення волі на певний строк неповнолітнім особам – спеціальні виховні установи, дорослим особам – кримінально-виконавчі установи закритого типу (виправні колонії) (ст. 18 КВК) – Р.К.);

5) відмінні особливості умов відбування кримінального покарання (згідно з ч. 4 ст. 115 КВК України засудженим, які відбувають покарання у виховних колоніях, непрацюючим чоловікам віком понад 60 років і жінкам понад 55 років (якщо вони не одержують пенсії), харчування, одяг, взуття, білизна і комунально-побутові послуги надаються безкоштовно; у виховних колоніях засуджені, які навчаються в середніх загальноосвітніх школах трьох ступенів, підручниками, зошитами та письмовим приладдям забезпечуються безкоштовно (ч. 3 ст. 125 КВК); неповнолітні засуджені мають право одержувати короткострокові побачення без обмежень і щомісяця одне тривале побачення, (ч. 1 ст. 143 КВК); поміщення до дисциплінарного ізолятора для неповнолітніх обмежується тривалістю до п'яти діб (ч. 1 ст. 145 КВК), на відміну від повнолітніх засуджених чоловіків, для яких термін може тривати 14 діб та жінок – до 10 діб – Р.К.);

6) порядок зміни умов тримання, переведення до іншого виду виправного закладу (згідно зі ст. 101 КВК України особи, які досягли пенсійного віку, не підлягають пере-

денню до дільниці соціальної реабілітації; за умови сумлінної поведінки і ставлення до праці та навчання після відбуття не менше однієї четвертої частини строку покарання вони мають право на поліпшення умов тримання і їм може бути дозволено за постановою начальника колонії одержувати один раз на три місяці короткострокове побачення за межами виховної колонії (ч. 2 ст. 143 КВК); за сумлінну поведінку і ставлення до праці та навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій і виховних заходах засудженим неповнолітнім може надаватися право відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами виховної колонії в супроводі працівників колонії та право виходу за межі виховної колонії в супроводі батьків чи інших близьких родичів (ч. 1 ст. 144 КВК) – *Р.К.*

У результаті проведеного дослідження нами встановлено, що серед проанкетованих засуджених із психічними відхиленнями, які тримаються в УВП, особи, яким виповнилося від **18 до 24 років** становлять серед чоловіків 24%, серед жінок – 12%, від **25 до 34 років** серед чоловіків – 44%, серед жінок – 29%, від **35 до 49 років** серед чоловіків – 28%, серед жінок – 47%, від **50 до 59 років** серед чоловіків – 3%, серед жінок – 12%, від **60 і більше років** – серед чоловіків 1%. Аналізуючи отримані дані, можна зробити висновок, що переважна більшість засуджених із психічними відхиленнями і серед чоловіків, і серед жінок перебувають у віці від **25 до 49 років**. Тобто особи репродуктивного працездатного зрілого віку. Віковий склад засуджених із психічними відхиленнями прямо корелюється із загальними показниками злочинності не тільки в Україні, а й в інших державах.

Учені-кримінологи у своїх працях відмічають найбільш криміногенний вік – 17–35 років. Найбільша кількість злочинів вчиняється особами молодіжного віку, а отже, ця закономірність спостерігається і серед засуджених чоловіків і жінок.

Найбільш численною категорією серед злочинців є особи молодіжного віку, про що вказано у працях І.М. Даньшина [1, с. 111], Ю.М. Антоняна, В.П. Голубева, Ю.М. Кудрякова [2, с. 6], А.С. Міхліна, А.О. Новікова [3, с. 9], Г.С. Резніченко [4, с. 21], М.І. Ветрова [5, с. 10], І.Г. Богатирьова та С.В. Царюк [6, с. 51].

На нашу думку, це пов'язано, насамперед, із тим, що пік інтенсивності біологічної продуктивності організму людини припадає саме на цей період. Навіть для вчинення злочинів ненасильницького характеру такі параметри як фізична сила, імпульсивність, швидкість, агресія мають важливе значення, оскільки систематична злочинна діяльність, зокрема корисливі злочини, крадіжки, шахрайства тощо, пов'язана з елементами небезпеки, ризику, стресу, великими емоційними та фізичними навантаженнями. Від фізичного стану злочинця, емоційної стійкості, інтелектуальних особливостей залежить тривалість його злочинної кар'єри, кількість учинених злочинів, зокрема і латентних. Указані біологічні та фізичні фактори у разі високого динамізму та великої кількості змін, що відбуваються в житті осіб молодіжного віку мають важливе значення для підвищеного рівня проявів деліквентної поведінки.

Зі збільшенням віку злочинців прямо пропорційно зменшується і кількість учинених особами зрілого віку злочинів. Така закономірність характерна для різних історичних періодів, країн та видів учинених злочинів.

Під час вивчення особових справ та анкетування засуджених із психічними відхиленнями нами встановлено, що серед загальної кількості особи похилого віку становлять близько 5% у жінок та 7% у чоловіків. Сегмент осіб похилого віку серед засуджених із психічними відхиленнями значно відрізняється від частки осіб похилого віку, які вчинили злочини порівняно із загальною кількістю вчинених

злочинів. Згідно зі статистичними даними особами похилого віку вчиняється близько 3% від загальної кількості злочинів.

У своїх дослідженнях І.Г. Богатирьов і С.В. Царюк [6, с. 53] встановлюють, що засуджені похилого віку серед чоловіків, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки, становлять порівняно незначний відсоток – на рівні 2,6%, аналогічна тенденція виявлена Г.С. Резніченко серед засуджених жінок – на рівні 2,1% [4, с. 20].

Особі злочинця похилого віку притаманні суттєві особливості, обумовлені, передусім, психофізіологічними змінами, які супроводжують процес старіння організму [6, с. 8]. Якщо провести розподіл засуджених похилого віку на дві групи: 1) осіб, які вчинили злочин достатньо пізно, у зрілому віці та 2) осіб, які раніше вчиняли злочини в молодому віці та продовжують свою злочинну діяльність тривалий час, то необхідно вказати, що більшість вивчених нами осіб похилого віку з психічними відхиленнями належать до другої групи. Хоча є серед них і ситуативні злочинці психопатичного типу, які вчинили злочини насильницького характеру у збудженому психологічному стані, зазвичай під час сварок.

Співставлення віку злочинця в момент вчинення злочину з видом психічної аномалії показує, що з віком кількість психічно здорових злочинців зменшується переважно за рахунок осіб, які хворіють на алкоголізм [7, с. 57].

Окремої уваги заслуговує розгляд категорії неповнолітніх засуджених чоловічої та жіночої статі. Україною обрано вектор кримінально-виконавчої політики у напрямку гуманізації кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства і процесу виконання кримінальних покарань. Прямим наслідком цього є значне зменшення кількості неповнолітніх осіб, засуджених до позбавлення волі на певний строк. Так, порівняно з 2004 р., коли серед 21,8 тис. неповнолітніх, щодо яких судами винесено вироки, засуджено до позбавлення волі, 4,4 тис. осіб, що становило 20,9% від загальної кількості засуджених неповнолітніх осіб (8,1% від загальної кількості засуджених до позбавлення волі – *Р.К.*), то у 2016 р. ці показники значно зменшилися і становили 3,5 тис. засуджених осіб, з них засуджено до позбавлення волі 495 осіб, що становить 16,6% від загальної кількості засуджених неповнолітніх осіб (3,1% від загальної кількості засуджених до позбавлення волі на певний строк – *Р.К.*) [8].

Порівнюючи ці дві категорії, необхідно зазначити, що численність засуджених неповнолітніх дівчат менша, аніж осіб чоловічої статі, які утримуються у спеціальних виховних установах. Це найменш чиселна категорія осіб серед засуджених до позбавлення волі, отже, й осіб із порушеннями психіки, які утримуються в УВП. В Україні існує єдина перепрофільована з Мелітопольської виховної колонії Державна установа «Мелітопольська установа виконання покарань № 144», в якій обладнано сектор, призначений для тримання неповнолітніх осіб жіночої статі, засуджених до позбавлення волі на певний строк. З 2004 року кількість неповнолітніх дівчат, які відбували покарання у виді позбавлення волі на певний строк скоротилася з 128 осіб до 20 осіб станом на 01 липня 2017 р. Це пов'язано, насамперед, із значно меншою криміналізацією осіб жіночої статі, зокрема і неповнолітніх. У вказаних осіб спостерігається невеликий відсоток насильницьких злочинів та вчинених через хуліганські мотиви, що становлять значну кількість серед осіб чоловічої статі. Також за останні чотири роки скорочено з 10 до 5 спеціальні виховні установи для тримання неповнолітніх чоловічої статі, в яких станом на 01 липня 2017 р. утримувалося 243 особи.

Відмінні психологічні риси неповнолітніх засуджених вимагають особливого ставлення до них під час відбування

кримінального покарання в УВП. Необхідність особливого підходу до неповнолітніх під час їх виправлення обумовлена низкою факторів соціально-правового, педагогічного та психологічного характеру. До них необхідно віднести недостатню соціальну, моральну, психологічну зрілість їхньої особистості, вікові особливості, специфіку призначення та умов виконання покарання.

До того ж особливістю молодіжної злочинності є те, що на її розвиток та динаміку значний вплив мають соціально-біологічні та соціально-психологічні фактори, особистісні риси як самих неповнолітніх, так і їх батьків та оточення.

Беззаперечно, що залежність між віком засудженої особи та видом учиненого нею правопорушення існує, але, на наш погляд, було б неправильно стверджувати, що вік є визначальною криміногенним фактором. Оскільки є ще ряд, можливо, і більш важливих соціальних факторів, які детермінують злочинну поведінку.

Стать є однією з важливих соціально-демографічних ознак засуджених. Певна залежність існує між статтю та винними правопорушеннями. Серед досліджуваної нами категорії засуджених значно менша кількість осіб жіночої статі як серед дорослих, так і серед неповнолітніх. Ця тенденція, як і вікова ознака, прямо корелюється із загальними показниками жіночої злочинності.

Співвідношення між жіночою та чоловічою злочинністю складає в середньому 1:8. Останнім часом спостерігається тенденція росту жіночої злочинності [9, с. 111]. За даними судової статистики в 2004 р. в Україні судами засуджено 27,2 тис. жінок, що становило 13,3% від загальної кількості засуджених осіб, у 2016 р. – 8,9 тис. і 11,7% відповідно. Динаміка зміни показників протягом тринадцятирічного періоду відзначалася незначним коливанням. Але все ж таки, незважаючи на зменшення кількості засуджених за винними кримінальних злочинів жінок, їх частка в загальній структурі засуджених осіб продовжує залишатися в середньому на рівні 12%.

І в профілактиці вчинення злочинів, і в детермінації злочинної діяльності осіб із порушеннями психіки важливу роль відіграє сім'я.

Ряд кримінологічних досліджень показали, що більшість засуджених, які не перебувають у шлюбі, характеризуються негативно, частіше допускають порушення встановленого порядку відбування покарання і, як наслідок, притягуються до дисциплінарної відповідальності. Як ми зазначали, більшість засуджених із психічними відхиленнями складають особи молодого репродуктивного віку, але, незважаючи на це, кількість осіб, які не перебувають у шлюбі, значно вища, аніж серед осіб, які перебувають поза УВП. Серед опитаних нами засуджених із психічними відхиленнями *неодружені* становлять серед чоловіків 49%, серед жінок – 49%, *одружені* становлять серед чоловіків 14%, серед жінок – 27%, *перебувають у цивільному шлюбі* 21% чоловіків, жінок – 10%, *розлучені* 16% чоловіків, жінок – 49%. Указали, що *шлюб розірвано під час відбування покарання* 54% чоловіків, серед жінок у жодній з анкет відповідь на це питання не була зазначена, при цьому вказали, що не бажають відповідати на це питання 33% засуджених чоловіків та 93% жінок (спираючись на особистий досвід роботи в УВП, ми припускаємо, що з особами, які відмовилися відповідати на запитання, шлюб розірвано під час відбування покарання, при цьому особливо болісно це переживають жінки – Р.К.). До засудження шлюб розірвано з 13% чоловіками та 7% жінками, при цьому 33% чоловіків і 27% жінок *мають одну дитину*, 9% чоловіків і 12% жінок *мають двох і більше дітей*, 38% чоловіків і 61% жінок *не мають дітей узагалі*, відмовилися відповідати на запитання 20% опитаних нами чоловіків. Як бачимо із наведених

даних, переважна більшість засуджених із психічними відхиленнями не мають подружніх стосунків та не виховують дітей. Ураховуючи наявність психічного відхилення більшості засуджених важко встановити тісні сімейні відносини. Зазвичай, якщо це і вдається під час відбування покарання, то на нетривалий строк, і такі сім'ї розлучаються ще до звільнення засуджених з установи, що негативно впливає, як психотравмуючий стресовий фактор, на їх самооцінку, перебіг психічного відхилення, звужує спектр планів та перспективних ліній поведінки після звільнення, зменшує можливість психологічної підтримки та утворення позитивно налаштованого оточення в постпенітенціарний період. Практика виконання покарань показує, що розпад сімей засуджених негативно впливає на протікання і термін відбування покарання та виправлення особи, озлоблює та викликає негативну реакцію на корегуючий вплив персоналу установи. До втрати сімейних стосунків, окрім тривалого терміну окремого проживання, зазвичай, призвела наявність негативних рис характеру засудженої особи, прояви психічного порушення (конфліктність та агресія у психопатів і заторможених олігофренів, осіб із легкими стадіями дебільності тощо – Р.К.), продовження паразитичного способу життя, наявність алкогольної чи наркотичної залежності, порушення вимог режиму тримання, що свідчило про можливість продовження протиправної поведінки і після звільнення з УВП.

В юридичній літературі багато уваги приділяється аналізу обставин кримінологічної ролі сім'ї. При цьому потребують поглибленого вивчення психологічні механізми формування негативних рис особистості засудженого, антисоціальний вплив на нього поганої атмосфери стосунків між членами родини в дитинстві, підлітковому віці, коли цей вплив сприймається по-іншому крізь призму несформованої психіки, наслідків такого впливу в майбутньому.

На питання «Чи підтримуєте Ви добрі стосунки із сім'єю?» відповіли, що *підтримують із дружиною (чоловіком) та дітьми* – 36% чоловіків, 7% жінок, *з дітьми* – 7% чоловіків, 6% жінок, *із батьками* – 27% чоловіків, 27% жінок (неповнолітні чол. – 70%, дівчата – 68%), *з іншими родичами* – 16% чоловіків, 12% жінок (неповнолітні чол. – 16%, дівчата – 24%), *з іншими особами* – 7% чоловіків, 27% жінок (неповнолітні чол. – 6%), *не підтримую жодних стосунків* – 7% чоловіків, 17% жінок (неповнолітні чол. – 8%, дівчата – 8%).

Поглиблюючи аналіз відносин указаних категорій засуджених у сім'ї, необхідно вказати на той факт, що ключове значення в початку злочинної кар'єри відіграла атмосфера їх сімейного виховання та роль кожного з батьків чи інших суб'єктів у їх становленні як особистості. Недоліки родинного виховання, несприятливий морально-психологічний клімат у сім'ї чинять вплив на поведінку особи, сприяють деформації її уявлень про норми суспільного життя. Під час проведених бесід із засудженими, що мають порушення психіки, переважна більшість вказали, що *сім'я жила дружно* – серед чоловіків 65%, серед жінок – 36% (неповнолітні чол. – 56%, дівчата – 36%), *у сім'ї постійно траплялися конфлікти* – серед чоловіків 8%, жінок – 20% (неповнолітні чол. – 16%, дівчата – 16%), *один із батьків зловживав алкогольними напоями* – серед чоловіків 7%, жінок – 20% (неповнолітні чол. – 4%, дівчата – 36%), *обидва зловживали алкогольними напоями* – серед чоловіків 10%, жінок – 12% (неповнолітні чол. – 4%), *однин із батьків притягувався до кримінальної відповідальності* – серед чоловіків 2%, жінок – 5% (неповнолітні чол. – 6%), *обое батьків притягувалися до кримінальної відповідальності* – серед чоловіків 5%, жінок – 5% (неповнолітні чол. – 2%, дівчата – 8%), лише 4% неповнолітніх чоловічої статі вказали, що *одного з їх батьків позбавлено батьківських прав*.

Схожа тенденція спостерігалась і під час відповіді на питання «Як до Вас ставилися батьки або особи, що їх заміняли?». Респонденти відповідали так: відповідь «*Вас любили*» обрали серед чоловіків 58%, жінок – 37% (неповнолітні чол. – 42%, дівчата – 28%), «*Вас не любили*» – серед чоловіків 5%, жінок – 15% (неповнолітні чол. – 6%, дівчата – 12%), «*До Вас ставилися байдуже*» – серед чоловіків 10%, жінок – 27% (неповнолітні чол. – 18%, дівчата – 16%), «*Вам забагато дозволялось*» – серед чоловіків 14%, жінок – 11% (неповнолітні чол. – 10%, дівчата – 24%), «*Вас виховували суворо*» – серед чоловіків 6%, жінок – 5% (неповнолітні чол. – 16%, дівчата – 20%), «*До Вас застосовувалося насильство*» – серед чоловіків 7%, жінок – 5% (неповнолітні чол. – 8%).

Отже, підсумовуючи результати анкетування, необхідно вказати, що сім'ї більшості засуджених усіх категорій жили дружньо і лише п'ята частина респондентів проживала в атмосфері конфліктів у родині. Незначна кількість опитаних мали батьків, які притягувалися до кримінальної відповідальності або позбавлених батьківських прав, найбільше їх серед неповнолітніх чоловічої статі. Найбільший відсоток батьків дорослих засуджених та неповнолітніх жіночої статі зловживали алкоголем. Ці показники в два рази перевищили такі ситуації у родинах порівняно з дорослими чоловіками та в дев'ять разів порівняно з неповнолітніми чоловічої статі. Зважаючи на це, можна зробити висновок про значний криміногенний вплив фактора сім'ї на осіб жіночої статі.

Як показали результати нашого дослідження, частина є ситуації, особливо коли йдеться про неповнолітніх засуджених нашої категорії, де загальна атмосфера в родині характеризувалася ними як доброзичлива, соціально прийнятна, з матеріальним задовільним станом, батьками приділялася увага їх вихованню. Але, незважаючи на відсутність внутрішньосімейних умов формування злочинної поведінки, особа все ж таки вчинила злочин, і не завжди це відбувалося ситуативно.

Не знайшла наукового підтвердження наявність стабільного беззаперечного взаємозв'язку між соціально несприятливими умовами формування особистості в дитинстві, підлітковому віці та вчиненням у подальшому злочинів. Беззаперечно, що на стадії первинної соціалізації особи в умовах родини, в ранньому періоді її розвитку, наявність у сім'ї осіб кримінальної спрямованості, осіб психопатичного типу, зловживання алкогольними напоями чи вживання наркотичних засобів, часті сварки викликають у дітей, що перебувають у таких умовах, стан постійної психологічної напруги, почуття своєї вини та неповноцінності, вони сприймають оточуюче їх сімейне середовище як вороже та небезпечне, при цьому втрачають можливість формувати позитивні доброзичливі відносини з іншими людьми. За результатами опитування засуджених нами встановлено, що переважно до неповнолітніх і дорослих осіб чоловічої статі в сім'ї застосовувалося насильство. За таких обставин може формуватися порушення дитячої, підліткової психіки, відбуватися сприяння моральній деградації, що в подальшому за умови продовження негативного впливу оточення трансформується в більш стійкі форми психічних розладів аж до захворювання. У подальшому, створюючи свою сім'ю, такі індивіди трансформують відносини, що панували в їх первинному соціальному середовищі між членами їх родини, у свої сімейні стосунки.

За результатами досліджень кримінологами неодноразово відзначалася важливість вивчення впливу *місця народження та місця проживання* на динаміку злочинності. Більшість дослідників відмічають, що переважна більшість злочинів вчиняється особами, які проживають у містах та селищах міського типу, а відповідно і серед зло-

чинців переважали міські жителі. Під час вивчення особливих справ засуджених із психічними відхиленнями, нами встановлено, що особи, які проживали в містах та селищах міського типу на час вчинення злочину, складають 70,5 %, у сільській місцевості – 20%, не мали постійного місця проживання – 7%, народилися в містах та селищах міського типу – 69%, у сільській місцевості – 29,5%.

Під час вивчення якостей засудженої особи і вітчизняними, і зарубіжними науковцями неодноразово зверталась увага на важливу роль *освіти* як стримуючого фактора криміногенної поведінки. На підставі аналізу сучасної наукової літератури, статистичних даних, результатів емпіричних досліджень можна зробити висновки про існування певних закономірностей між рівнем освіти злочинця та мотивом і характером учиненого ним злочину. Ми поділяємо погляди І.М. Данишина та В.В. Голіни, які на підставі аналізу сучасної наукової літератури цілком обґрунтовано стверджують, що освітній рівень осіб, які вчинили злочини, у співвідношенні зі зведеними даними про рівень освіти членів суспільства загалом значно нижчий, ніж у законослухняних громадян [10, с. 61]. Особи з вищим освітнім рівнем зазвичай вчиняють меншу кількість злочинів, характеризуються більш позитивно під час відбування покарання, беруть активну участь у культурно-масових заходах, толерантно сприймають виховний вплив на їх особу, при цьому більш охоче беруть участь в реалізації заходів, передбачених програмами диференційованого виховного впливу, легше адаптуються після звільнення з виправного закладу. Процес навчання нерозривно пов'язаний із вихованням та спілкуванням з іншими людьми в інтелектуально-збагаченому середовищі. А тому під час навчання особа тривалий час перебуває під виховним впливом педагогічного колективу та соціуму, що сприяє формуванню її життєвих установок, системи цінностей, потреб, інтересів, моральних, вольових, розумових здібностей, мотивації та бажаних результатів діяльності, звичок, інтелектуального та культурного рівня, правил поведінки, вибору форм поведінки у разі настання різних життєвих ситуацій, зокрема і неблагоприємних.

За даними Міністерства юстиції України у 2017 р. загальна кількість засуджених, які не мають повної загальної середньої освіти, становить 80,5% від загальної кількості засуджених осіб, що на 13% менше, ніж у попередньому році.

При аналізі зібраного нами емпіричного матеріалу встановлено, що серед засуджених із психічними відхиленнями *не мають загальної середньої освіти* 12% чоловіків і 10% жінок (неповнолітні чол. – 12%, дівчата – 28%), *неповну середню* – 28% чоловіків і 20% жінок (неповнолітні чол. – 56%, дівчата – 32%), *повну загальну середню* – 12% чоловіків і 20% жінок (неповнолітні чол. – 28%, дівчата – 40%), *середню (спеціальну)* – 42% чоловіків і 48% жінок (неповнолітні чол. – 10%, дівчата – 16%), *незакінчену вищу* – 2% чоловіків, *вищу* – 4% чоловіків і 2% жінок. Як бачимо із вищезазначених даних, освітній рівень дослідженої нами категорії засуджених є досить низьким. У більшості випадків це обумовлено наявними порушеннями психічної діяльності. Особливо коли йдеться про осіб із порушеннями психіки у вигляді органічних включно симптоматичних розладів, розумової відсталості (олігофренії), які характеризуються недостатнім розвитком інтелекту, відсутністю аналітичної, зокрема синтетичної мисленнєвої діяльності. Ці категорії осіб становлять питому вагу серед засуджених із психічними відхиленнями. Більшість із них відбуває покарання за вчинення крадіжок, злочинів проти життя та здоров'я особи, проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин. Що підтверджує визначену

рядом кримінологів закономірність про взаємозалежність між учиненням указаної категорії злочинів та наявністю у таких злочинців низького освітнього рівня. Ці злочини характерні для осіб, які не змогли адаптуватися до обставин і ситуацій, у яких вони опинилися, умов життя в суспільстві, що характерно для осіб із низьким освітнім рівнем. Відсутність серед засуджених із порушеннями психіки осіб, які вчинили злочини у сфері господарської, службової діяльності, охорони державної таємниці, використання електронно-обчислювальних машин, систем та комп'ютерних мереж тощо, пояснюється необхідною умовою наявності вищої освіти, відповідної кваліфікації та певного професійного і соціального статусу, чого, як показали емпіричні результати нашого дослідження, засуджені цієї категорії на час учинення злочину не мали. Більшість із них, а саме 35% осіб, до засудження працювали за низькокваліфікованими робітничими професіями, 9% осіб указали, що вони до засудження перебували на посадах службовців, 18% осіб були студентами та здобували професійну кваліфікацію, 7% осіб – військовослужбовцями, 23% осіб до засудження та на момент учинення злочину були безробітними.

Як уже зазначалося раніше, більшість засуджених із психічними відхиленнями як серед чоловіків, так і серед жінок становлять особи у працездатному віці до 40 років. Але з різних причин незначна частина їх брала участь у трудовій діяльності до засудження. При цьому відсоток осіб непрацездатного віку та осіб, які мали інвалідність, серед них незначний. Під час інтерв'ювання засуджених та вивчення матеріалів особових справ нами встановлено, що значна частина засуджених із порушеннями психіки не працювала за власним бажанням, не маючи жодних протипоказань за станом здоров'я. Цьому сприяла відсутність професійної фахової освіти, кваліфікаційних професійних навичок та вмінь, ведення антисуспільного паразитичного способу життя, зловживання алкогольними та наркотичними засобами. Під час проведення бесід більшість засуджених вказувала на відсутність працевлаштування як одну з основних причин перебування в УВП. Незайнятість працездатної особи в суспільно-корисній праці позбавляє її можливості добувати правомірним способом матеріальні ресурси для свого проживання та своєї сім'ї. Відсутність коштів для проживання, небажання працювати разом з іншими криміногенними факторами (зловживання алкоголем та наркотичними засобами – Р.К.) виступають передумовами початку злочинної діяльності. Більшість вивчених нами засуджених, не зайнята трудовою діяльністю, вільний час заповнювала антисуспільною поведінкою, вживанням алкогольних напоїв, наркотичних засобів, що на фоні наявних психічних порушень призводило до моральної та психологічної деградації їх особистості, зміни життєвих позицій та цінностей.

Відсутність професійних навичок значно ускладнює процес працевлаштування засуджених із психічними відхиленнями в період відбування покарання. Наявність найпоширеніших серед засуджених психічних відхилень, наприклад, органічні включно симптоматичні розлади, розумова відсталість (олігофренія), перешкоджає отриманню ними під час перебування у виправному закладі кваліфікованої професії.

Висновки. Отже, в результаті проведеного нами дослідження встановлено, що засуджені з психічними відхиленнями в межах осудності та обмеженої осудності становлять складну та численну категорію серед загальної кількості засуджених до позбавлення волі на певний строк. Біль-

шість із них народилася та на момент учинення злочину проживала в містах та селищах міського типу, перебувала у віці від 25 до 49 років, не мала подружніх стосунків та не виховувала дітей. Сім'ї засуджених жили дружно, і лише п'ята частина респондентів проживала в атмосфері конфліктів у родині, що мало найбільш криміногенний вплив на неповнолітніх жіночої статі. Освітній рівень дослідженої нами категорії засуджених є низьким, як і професійна кваліфікація. У більшості випадків відсутня мотивація до трудової діяльності.

Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що всі вказані нами соціально-демографічні якості необхідно розглядати як невід'ємні і необхідні для визначення кримінально-виконавчої характеристики засудженої особи з психічними відхиленнями. Оскільки вони мають важливе значення для встановлення причин та умов, що сприяли обранню особою злочинного варіанта поведінки, для організації з цією особою виховного та корегуючого впливу на неї під час перебування в УВП.

Без ґрунтовного вивчення та аналізу визначених нами соціально-демографічних характеристик засуджених із подальшим їх урахуванням під час виконання покарання у вигляді позбавлення волі є неможливою ефективна організація цього процесу.

Список використаної літератури:

1. Даньшин И.Н. Общетеоретические проблемы криминологии : [монография] / И.Н. Даньшин. – Х. : Прапор, 2005. – 224 с.
2. Антонян Ю.М. Психологические особенности осужденных за кражи личного имущества и индивидуальная работа с ними: Учеб. пособ. / Ю.М. Антонян, В.П. Голубев, Ю.Н. Кудряков ; Под общ. ред. проф. Ю.М. Антоняна. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1989. – 72 с.
3. Михлин А.С. Характеристика мужчин, отбывающих наказание в ИТК (по материалам переписи 1979г.) / А.С. Михлин, А.А. Новиков. – М. : ВНИИ МВД, [выпуск 2]. – 1982. – 86 с.
4. Резніченко Г.С. Особливості виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі стосовно засуджених жінок, які є вагітними або мають малолітніх дітей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г.С. Резніченко. – О., 2008. – 237 с.
5. Ветров Н.И. Использование криминологических данных о молодых правонарушителях в деятельности органов внутренних дел / Н.И. Ветров. – М. : МССШМ МВД СССР, 1990. – 52с.
6. Богатирьев И.Г. Кримінально-виконавчі засади виконання та відбування кримінальних покарань у виправних колоніях максимального рівня безпеки. Монографія / І.Г. Богатирьев, С.В. Царюк. – Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2010. – 210 с.
7. Антонян Ю.М. Преступность и психические аномалии [монография] / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин. – М. : Изд. «Наука», 1987. – 208с.
8. Судова статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/169EB9789B839EF9C2257B4B002E5ABD](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/169EB9789B839EF9C2257B4B002E5ABD).
9. Даньшин И.Н. Общетеоретические проблемы криминологии : [монография] / И.Н. Даньшин. – Х. : Прапор, 2005. – 224с.
10. Курс лекций по криминологии / Под ред. проф. Даньшина И.Н. (общая часть) и проф. Голины В.В. (Особенная часть). – Х. : «Одиссей», 2006. – 280 с.